

ПІЧ У СЛОБІДСЬКІЙ УКРАЇНІ: ЗВИЧАЇ, ОБЕРЕГИ, НАРОДНА МЕДИЦИНА

У статті розглядаються звичаї, обереги, засоби народної медицини й знахарства пов'язані з піччю.

Ключові слова: Слобідська Україна, слобожани, піч, печина, звичаї, обереги, народна медицина.

У життєдіяльності українців у другій половині XIX – першій половині XX століть помітну роль відігравали глиняні вироби. Без глини не обходились у жодній галузі господарювання. Глина – це досконалий будівельний матеріал, дешевий, зручний і, як виявляється тепер, екологічно чистий посуд, це – чудові дитячі іграшки. Отже, ще років сто тому життя слобожанського селянина годі було й уявити без виробів із глини. Не дивно, що вони виступали й невід'ємним атрибутом обрядової та звичаєвої культури жителів регіону.

Важливим символом рідного вогнища, неперервності роду, "учасником" багатьох народних обрядодій в Україні виступала піч. Тут існував справжній культ печі. З нею пов'язані численні звичаї та повір'я, оберегові дії, родинні обряди "женити комина", "посвіт", "народини", "хрестини", "поховання" тощо. Біля печі в "баб'ячому кутку" проводили свої дії знахарки й ворожки. Велике значення в народній звичаєвості відігравали й частини печі: комин, вивід, устя, печина. Символіка печі знайшла й широке відображення у народній поетичній творчості та мистецтві.

Дана студія має на меті висвітлення деяких аспектів символізму печі та печини у звичаєвій, обереговій культурі та народній медицині слобожан, скільки цій темі не присвячена жодна праця, не рахуючи публікацій автора, які частково відображають проблему¹. Відомості з означеного питання знаходимо у численних етнографічних і краєзнавчих публікаціях переважно останньої чверті XIX століття й передовсім дослідників Слобідської України.

Звичай, що стосувалися освоєння нової печі, лікувальні рецепти пов'язані з піччю, попелом, оберегові дії, спрямовані на захист від "злих сил", записав наприкінці 1880-х років у Куп'янському повіті етнограф Петро Іванов. Наприклад, у с. Єгорівка пічника, який приступав до роботи потрібно було гарно пригостити, всіляко висловлюючи йому пошану, від чого великою мірою залежало, якою буде майбутня піч. Адже незадоволений господарем чи господинею пічник міг зробити так, що з печі дим ішов у хату і навпаки, всіляко посприяти, тому, щоб піч була гарною, вмурувавши для цього в її стінки ладан, гроші. Згідно з усталеними звичаями у Куп'янщині, вперше топили піч, позичивши вогню у сусідів. Розпаливши піч, клали туди житньої соломи, прутики свяченої верби, запалювали і спостерігали. Хороше горіння віщувало хороше життя і навпаки, якщо дим ішов у хату – це на часті спірки в родині. У с. Арапівка зафіксоване наступне: перший раз коли топили піч, потрібно було дочекатися доки усі дрова перегорять, а вже потім, саджати в піч непарну кількість хлібів. В один із них заліплювали вуглинку з печі. Якщо після випікання вона перегоріла і навіть перетворювалася на попіл – це віщувало господарям удачу, щастя. Є в матеріалах Петра Іванова й такий запис. У нову піч на вогонь господиня мала поставити першим горщик, який ще не був у використанні. Далі тричі хрестила устя печі хлібною лопатою, примовляючи: *"Господи, поможи в добрий час у новій печі топити"*. Піч вважалася гарно зробленою, якщо горщик не лопався².

У джерелах кінця XIX століття зафіксовано ще кілька звичаїв і прикмет, пов'язаних з піччю, що побутували саме у Слобідській Україні. Так, піч не можна було мазати вагітній жінці, бо дитина буде *"удушлива"*. Щоб бути хорошою прялею, дівчина мала кинути в піч вперше напрядене нею прядиво³. Не годилося лишати піч порожньою, а треба щоб у ній увесь час

стояла в горщику вода і лежало поліно⁴. Замітати в печі потрібно тільки чистим помелом⁵. У багатьох українських селах, зокрема на Слобожанщині, побутував такий звичай: під час сватання дівка мала стояти біля печі і колупати комин (колупала піч)⁶. Це символізувало, що частинку свого домашнього вогнища, домашнього тепла, дівчина, ідучи назавжди з рідної хати, намагалася забрати із собою.

Звичаї, пов'язані з піччю, побутували в середовищі українців допіру не сталися переміни в їхньому побуті й на заміну варистим печам в хатах стали з'являтися печі простішої конструкції (груби, плити), а згодом газові плити. У наш час стає все важче їх записати. У 1997 році учасниками експедиції "Муравський шлях" від жінки 1911 року народження зафіксовано, що піч слід було тримати в чистоті, замітати її тільки чистим помелом. Необхідно, щоб у печі, коли у ній не топилосся, стояв глечик з водою і лежало полінце: *"Щоб пуста піч не була!.. Як уже кончиш, загребеш жар – треба кидати дрова (поліно чи двоє), щоб було по чому в рай переходити"*⁷. Мені особисто у 2003 році вдалося почути від уродженця Харківщини, що в піч не можна складати сміття і різний непотріб, а залишати її в чистоті⁸. Найімовірніше, цей звичай має пізніше походження, і побутує з того часу, відколи печі перестали використовуватися повсякдень.

В уявленнях людей піч уособлювалася зі своєрідним центром домівки. Вона дійсно займала значну частину житлового приміщення хати. На ній починала своє життя людина (дитину після народження одразу клали на піч), на ній закінчували життя похилі люди. Місця яким приписується роль центру відіграють велике значення у ритуалах і обрядах. Саме біля печі найчастіше відбувалися лікувальні дії, бо за народними уявленнями – у центрі створений світ, то й добитися чогось просячи можна саме в центрі⁹. Смісл народних способів лікування – відділення хвороби від людини і вигнання її. Цього можна досягти у місцях, які в народному уявленні осмислювалися як "кордон" (поріг, вікно, устя печі). Слобожани, наприклад, вірили, що з димом через пічну трубу покидає людину "пристріт". А вилите під піч "данья" нанесе шкоду тому, хто його дав¹⁰. Отже, за повір'ям піч могла забрати хворобу в людини і зробити її здоровою. Так, наприкінці ХІХ століття у Слобідській Україні в печі "загнітали" хвору на "сухоти" (сухоти, сухотка, сушець – народна назва туберкульозу) дитину. Згідно із записами Петра Іванова баба-знахарка вранці саджала недужу дитину в піч, витоплену звечора і промовляла відповідне замовляння. У цей час мати дитини тричі обходила навколо хати, щоразу доходячи до передпічного вікна, заглядала в нього і питала: *"Що ти, бабусю, робиш?"* Та відповідала: *"Хліб гнітю"*. Після третього разу мати заходила в хату і баба віддавала їй дитину¹¹. Марусов П., який робив записи в Старобільському повіті, уточнював, що хвору на сухоти дитину саджали в піч на хлібній лопаті¹². Найімовірніше, цей лікувальний обряд пов'язаний з віруваннями в те, що хвороби можна позбутися *"народившись заново"*, повернувшись до моменту народження. У багатьох народів, а не тільки в українців, існували ритуали умовного знищення людини, а з нею і хвороби. Відправка в піч символізувала тимчасову смерть і нове народження вже здоровим. Щодо домашнього лікування, то тепло печі придатне для лікування застуди, лихоманки, ревматизму, радикуліту, запалення легенів. Лежачи животом на теплому чиріні печі лікували й завину (болі в животі, здуття)¹³. Звісно, у наш час не всі шептухи мають можливість проводити лікувальні обряди коло печі, адже у багатьох із них просто немає печей у хатах. Проте, спостерігаючи за "роботою" знахарок, помічаю, що вони саджають чи кладуть хворих біля груби, комина, навіть газової плити. Харківським краєзнавцям пощастило записати в 1997 році у с. Кадниця Богодухівського району, що перед піччю відбувалося й лікування "младенчеського": *"Як младєнчєске нападає, шептуха стає перед піччю, шепче молитву. Дитина переспить – проходить"*¹⁴. А в с. Знам'янка Нововодолазького району, щоб не боліла голова кидали у піч волосся зі словами: *"Поки піч горить – голова болить"*¹⁵.

Вір'ячи в очисну і лікувальну силу вогню, домашнього вогнища, уособленням якого виступала піч, українці приписували магічну силу не тільки самій печі, а й її частинам (челюсті, комин, заслінка, димохід), печині (шматок глиняної обмазки чи цеглини, який випав із печі), сажі, попелу. Вони знаходили широке застосування в домашній медицині й знахарстві, а також служили своєрідними оберегами. У вищеназваній публікації Петра Іванова знаходимо відомості, що при болях у горлі потрібно було потертися ним об комин і об припічок¹⁶. Хворого *"гнітухою"* (лихоманка), роздягали в сінях під "верхом" (пічною трубою, бовдуром), залишали одяг під трубою, придавлюючи його гнітом (каменем, яким придавлюють кружки в бочці при

солінні) до повного одужання. З даху лили у "бовдур" (димар) воду, знизу збирали її у посудину і давали випити хворому¹⁷. Таким чином вода змішувалася з попелом, який осідав на пічній трубі. Він слугував у народній медицині цілющим засобом від багатьох хвороб. Водою з попелом лікували "ізжогу" (печію), "завійницю", "соняшниці" (болі в животі) тощо¹⁸. Ще один спосіб лікування лихоманки записаний у Слобідській Україні краєзнавцем А. Татарським. Під середу чи п'ятницю увечері клали в горщик із водою гребінку, щітку, веретено, голку і залишали у печі на ніч. А вранці обливали хворого і перевдягали в інший одяг¹⁹. Тут знову мало місце вірування в те, що хворобу можна обманути, направивши її увагу в інше русло, "запутуючи сліди" (перевдягання, використання магічних предметів, використовуючи воду "з іншого світу"). Не завадить згадати й про те, що всілякі цілющі трав'яні відвари, настоянки готувалися в глиняних виробках саме у печах. Інколи горщик з ліками мав стояти в печі кілька днів – вважалося, що тільки так ліки набирали найбільшої сили.

Про ставлення слобожан до печини як своєрідного оберегу свідчать етнографічні матеріали дослідників українських звичаїв, прикмет і обрядів, зібрані ще в останній третині XIX століття. Перша публікація в якій міститься інформація з питань народної медицини та знахарства Слобідської України позначена 1874 роком, коли в Москві вийшла праця етнографа Петра Єфименка "Сборник малороссийских заклинаний"²⁰. Серед замовлянь, опублікованих у збірнику я виявила одне, на перший погляд, не причетне до теми: *"Сіль тобі та панна з лихими очима"*. Наші попередні дослідження дозволяють стверджувати, що у цьому замовлянні замість слова "панна" слід читати саме "печина". Дослідник вів свої записи від руки, а для видавців, скоріше за все, виявилось незрозумілим і незнайомим, написано писаними літерами, слово "печина", воно виявилось схожим зі словом "панна", тому й було надруковане саме в такому вигляді. Подібних замовлянь записано немало по всій території України, і в них фігурує саме термін "печина". Зазначу, що подана у збірнику П.Єфименка коротка форма згаданого замовляння, якщо не перша зафіксована, то принаймні перша опублікована в Україні. Подібне замовляння, яке ілюструє використання печини в якості оберегу, записав у Куп'янському повіті Петро Іванов: *"Сіль тобі в вічі та вода, та печина в зуби"*²¹. У Старобільщині помітивши заздрісний погляд, говорили: *"Сіль тобі в зуби та печина, та болячка між очима"*²². Печина виконувала роль оберегу й для новонароджених. З метою захисту від злих сил в рукав сорочки, яку оглядали немовляті, разом із іншими оберегами зав'язували шматочок глини з печі²³. Хрещені батьки, несучи дитину до церкви на хрещення, залишали печину на кожному перехресті, яке траплялося по дорозі²⁴. Перехрестя в обрядовій практиці українців часто виконувало функцію кордону, де відбувалися різноманітні дії-обереги, адже за народними уявленнями на перехресті нечиста сила втрачає орієнтир, збивається зі шляху і зникає. Тож таким чином намагалися відвернути від дитини негативний вплив нечистого²⁵.

Отже, наші мудрі предки навчилися використовувати глину не тільки як чудовий матеріал для спорудження жител, виготовлення ємностей для зберігання води та їжі, а й як лікувальний засіб. Цілющими властивостями були наділені відповідно й глиняні вироби, у тому числі й піч, а також її частини. Глина та глиняні вироби впродовж тривалого історичного періоду, аж до початку XX століття, займали важливе місце в традиційно-побутовій культурі слобожан, тому й набули широкого відображення у звичаях і обрядах. Зокрема, піч, як своєрідний центр житлового простору людини в її уявленнях та віруваннях, пов'язувалася з місцем де відбувалися усі важливі події в її житті, у тому числі позбавлення від хвороби шляхом проведення захисних обрядів з метою профілактики хвороб "неприродного походження". Згодом розвиток медичної науки підтвердив, що глина дійсно вискоєфективний природний дезінфектор, сорбент, мінерало та енергозберігач. Тому застосування її зовні та всередину сприяє подоланню організмом багатьох недуг.

¹ Метка Л. Деякі аспекти використання глини та глиняних виробів у народній медицині українців // Берегиня. – 2008. – № 1. – С. 43 – 48; її ж Сіль тобі та печина // Берегиня. – 2007. – № 1. – С. 27 – 32; її ж Печина в українських замовляннях // Проблеми соціо-гуманітарних наук / Вісник Донбаської національної академії будівництва і архітектури. – Макіївка, 2007. – Випуск 3. – С. 84 – 87; її ж Глина та глиняні вироби в календарній обрядовості, звичаєвій культурі, народній медицині та магічній лікувальній практиці слобожан // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції "Традиційна культури в

умовах глобалізації: проблема збереження і оновлення етнічно-культурної спадщини". – Харків, 2008. – С. 88 – 93.

² П.И. Народные обычаи, поверья, приметы, пословицы и загадки, относящиеся к малорусской хате (Материалы для характеристики мирозерцания крестьянского населения Купянского уезда) // Харьковский Сборник. – Харьков, 1889. – Вып. 3. – С. 49.

³ Калашниковы Г.А и А.М. Сл. Никольское. Материалы для этнографического изучения Харьковской губернии // Харьковский Сборник. – 1894. – Вып 8. – С. 178.

⁴ Иванов П. Этнографические материалы, собранные в Купянском уезде Харьковской губернии // Этнографическое обозрение. – 1897. – № 1. – С.43.

⁵ П.И. Вказ. праця. – С. 50.

⁶ Марусов П. Сл.Кабанье. Материалы для этнографического изучения Харьковской губернии // Харьковский Сборник. – 1893. – Вып 7. – С. 422.

⁷ Спогади Лубенської Галини, 1911 р.н., записав Красиков М. у с. Знам'янка Нововодолазького району Харківської області // Муравський шлях – 97: Матеріали комплексної фольклорно-етнографічної експедиції / Упор. М.Красиков, Н.Олійник, В.Осадча, М.Семенова. – Харків, 1998. – С. 210.

⁸ Спогади Андрейченко Алексія, 1936 р.н., уродженця с. Петропавлівка Вовчанського р-ну, Харківської області у 2011 році // Польові матеріали автора.

⁹ Соляр О. Українські "лікувальні" замовляння: проблема культурологічного контексту // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – Львів, 2003. – Вип.31. – С.1 59.

¹⁰ Сумцов Ф. Культурные переживания // Киевская Старина. – 1889. – Т. XXVII. – ноябрь. – С.109,112.

¹¹ П.И. Вказ. праця. – С. 52 – 53.

¹² Марусов П. – Вказ. праця. – С. 415.

¹³ Иванов П. Знахарство, шептание и заговоры в Старобельском и Купянском уездах Харьковской губернии // Киевская старина. – 1885. – Т.ХIII. – С. 743.

¹⁴ Спогади Куц Галини, 1922 р.н., записав М.Красиков у с. Кадниця Богодухівського р-ну Харківської області // Муравський шлях – 97: Матеріали комплексної фольклорно-етнографічної експедиції / Упор. М.Красиков, Н.Олійник, В.Осадча, М.Семенова. – Харків, 1998. – С. 218.

¹⁵ Спогади Либи Катерини, 1904 р.н., записав М.Красиков у с. Знам'янка Нововодолазького району Харківської області // Муравський шлях – 97: Матеріали комплексної фольклорно-етнографічної експедиції / Упор. М.Красиков, Н.Олійник, В.Осадча, М.Семенова. – Харків, 1998. – С. 211.

¹⁶ П.И. – Вказ. праця. – С. 51, 53.

¹⁷ Там само. – С. 53.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Татарский А.А. Сл. Свято-Дмитриевка (Старобельский уезд). Материалы для этнографического изучения Харьковской губернии // Харьковский Сборник. –1893. – Вып 8. – С. 6.

²⁰ Ефименко П. Сборник малороссийских заклинаний. – М., 1874. – VI. – С. 25.

²¹ Иванов П. Знахарство, шептание и заговоры в Старобельском и Купянском уездах Харьковской губернии. – С. 49.

²² Калашниковы Г.А и А.М. – Вказ. праця. – С. 179.

²³ П.И. – Вказ. праця. – С. 52.

²⁴ Иванов П. Этнографические материалы, собранные в Купянском уезде Харьковской губернии. – С. 22.

²⁵ Войтович В. Українська міфологія. – К., 2002. – С. 363.

В статье рассматриваются обычаи, обереги, способы народной медицины и знахарства, связанные с печью.

Ключевые слова: Слободская Украина, обычаи, обереги, народная медицина, знахарство.

The article deals with the customs, amulets, methods of traditional medicine and quackery associated with the stove.

Keywords: Slobodian Ukraine, customs, amulets, traditional medicine, quackery.